

Observacions sobre l’arquitectura catalana a Malta

Autor: Jordi Bilbeny
Data de publicació: 11-07-2019

Després d’un parell de viatges a Malta, En Jordi Bilbeny fa públiques les seves notes a l’entorn de la influència de l’arquitectura catalana a l’illa.

1.- L’assentament català i l’arquitectura civil
Malgrat que els llibres sobre l’herència arquitectònica de l’illa no en diguin absolutament re, com el d’En George A Said-Zammit The Architectural Heritage of the Maltese Islands [[1]], em va cridar molt l’atenció l’estructura i els carrers de les viles, així com de les cases, que no semblen tenir cap influència musulmana, i, per contra, s’assemblen molt fortament a les viles medievals i a les cases antigues catalanes. En aquest sentit, En Said-Zammit reconeix que «és important d’esmentar que les exploracions arqueològiques que s’han dut a terme en un estat prou avançat a les Illes Malteses no han encara desenterrat restes estructurals de cap estructura vertical del període àrab» [[2]]. I insisteix: «Avui cap edifici aràbic medieval no ha sobreviscut» [[3]], cosa que s’observa a ull nu fent una volta tranquil·la per les ciutats, on no hi ha manera de veure ni tan sols el rastre d’una trista mesquita.

Per contra, innova que les cases i els palaus de la Mdina medieval –l’antiga capital de Malta– tenen «un estil arquitectònic conegut com a síciulo-normand», però «a l’inici del segle quinzè, aquests palaus esdevenen més elaborats amb l’afegit de la primera planta» [[4]]. I rebla: «Els palaus construïts al segle quinzè tenien també una escala al pati que deixava les habitacions al primer pis» [[5]]. És a dir, que hi van haver certes modificacions dels palaus medievals a l’època del domini català, que, com tot sembla suggerir, s’havien d’haver fet amb l’estil i les característiques pròpies de l’arquitectura civil catalana. És versemblant, doncs, si l’arquitectura gòtica catalana es va expandir pel sud de França i per Nàpols, Sardenya i Sicília [[6]], com demostren els entesos [[7]], i, fins i tot, per Xipre –a Nicòsia i Rodes– [[8]], també ho havia d’haver fet per Malta, on la presència catalana va ser més constant, diversa i perdurable. Ho intueix En Guillem Forteza, que creu que «en els mercats de venda i punts de domini polític (Sardenya, Còrsega, Gènova, Sicília, Malta, Gerba i per tota la costa africana), es degueren construir els alfòndics [dels consolats] més grandiosos» [[9]]. Així mateix, En Said-Zammit, en parlar dels edificis gòtics de Malta del segle XIII que es van ampliar posteriorment, creu que «un exemple interessant d’aquests és el Palau Falzon» [[10]], la meitat superior del qual va ser

construït al segle catorzè. I «hi ha indicacions que durant aquest període, la casa patí diversos canvis estructurals, i la forma present del pati i de l'escala pertany al segle setzè», per la qual cosa conclou que «els arcs d'aquesta casa són d'influència aragonesa» [[11]], que, atesa la quasi total manca d'aragonesos a l'illa, no és altra que la catalana.

Finestrals catalans del Palau Falzon, Mdina (foto: Jordi Bilbeny)

A més a més, l'Stanley Fiorini ens advera que «un element arquitectònic notable a Mdina i arreu de Malta és l'estil de construcció dels portals, datable a tombants del segle quinzè. Tenen una marcada semblança amb altres del Nord d'Espanya, les particulars factures comunes de les quals són els arcs poc puntejats, les llargues voltes que comencen en el bot de l'arc, caient cap als xamfrans dels cantons com un enginy suau» [[12]]. Si són portals i cases datades a cavall entre els segles XIV i XV és que tornem a ser a l'època catalana. I és ben natural que fos així, perquè des del primer moment de la conquesta, i després que En Roger de Llúria prengués la ciutat de Malta –l'actual Mdina–, hi va deixar per a la seva protecció «ben dos-cents hòmens, de catalans, qui els defensessin dels hòmens del castell» [[13]]. I, després d'obtenir l'illa i el castell del Goi (o Gozzo), «lleixà-hi per guarda del castell, que és ab la vila ensems, cent catalans» [[14]]. Són els seus descendents o descendents de patriotes seus, els qui van fer, segons En Gian Francesco Abela, que, «després de tants anys de colònia, [Malta] es vingué a farcir d'habitadors» [[15]]. Dels nous habitadors catalans, és clar. I és clar perquè acte seguit l'Abela ens recorda que d'aquells primers catalans deixats per En Roger de Llúria «en tenim encara diversos llinatges, com són els Sorribes, Caldes, Cardona, Monpalau, Xirica, Barbara; Rioles, Sans, Pellegrino, Ferriol, Portella, Begliera, Frontina, Mediona i d'altres» [[16]]. És just aquí, precisament, en un espai ocupat des dels primers temps de la conquesta per catalans, on En Fiorini compara aquests portals amb els de «Girona (Catalunya)» [[17]]. I és ara més que rellevant adonar-nos que, molt sovint, alguns d'aquests elements arquitectònics podien ser portats directament des de Catalunya. Ho remarca En Luttrell: «Els marcs de les finestres gòtiques i altres elements decoratius foren possiblement prefabricats i importats directament des de Catalunya i València» [[18]]. O com apunta la Beatrice Gilman, «podien haver estat portats de Catalunya» [[19]]. És a dir, que som davant d'una gran presència arquitectònica catalana a les illes, però encara per estudiar.

Arcs catalans del Palau Falzon. Mdina (mymalta.guide)

Un altre palau interessant és el de Gatto-Murina a Rabbat, car «en força aspectes és comú amb el Palau Montalto de Siracusa, construït al 1397» [[20]]. Però aquest darrer té, a parer d'En Florensa, uns «florits finestrals catalans» [[21]]. En aquest mateix sentit, pel que fa a l'arquitectura civil, i més concretament a les cases urbanes conservades al llarg dels segles XIV i XV, hi ha un gran acord entre els estudiosos a fer-les derivar de models sicilians. Així, per exemple En Ward Perkins considera que «aquest tipus és clarament definit i està estretament relacionat, com, en efecte, hom esperaria, amb els seus contemporanis de Sicília. A Siracusa, per exemple, ciutat amb què Malta sempre ha tingut una vinculació molt propera, hi ha un nombre de cases precisament d'aquesta mena» [[22]]. I quant a la casa corrent de la Malta medieval, aquest estudiós insisteix que «té molt en comú amb la Sicília contemporània, [i] els motius ornamentals revelen fins i tot una relació més propera», que es dóna, sobretot a Palerm [[23]]. Ara bé, com que En Florensa ens innova que, a Sicília, «en general les poblacions amb influència [humana] catalana són principalment les costeres: Palerm, Messina, Taormina, Catània, Siracusa» [[24]]; i són precisament, com acabem de veure, Palerm i Siracusa les ciutats que tindran un accent arquitectònic més notable sobre l'arquitectura de Malta, és lícit inferir-ne que aquest accent havia de ser el català. Raó per la qual En Ward Perkins, referint-se al transvasament d'elements arquitectònics sicilians a Malta, rubricava: «La fusió fou ràpida i l'estil resultant fou prou vital per absorbir successivament els ornaments del gòtic aragonès i del primer Renaixement sense perdre'n la seva identitat» [[25]].

2.- Sant Jordi i eIs sants: les formes catalanes de la religiositat

I això mateix passa amb les esglésies –quasi totes catòliques– i els sants i les Mares de Déu que s'hi veneren. És curiós, si més no, que els maltesos parlin de la celebració de l'Assumpció de la Mare de Déu –una festa popularíssima a les illes, que se celebra el 15 d'agost– com de la festa de l'«Assunta o Sunta» [[26]], fent servir el mateix abreujament que fem servir els catalans pel mateix nom d'Assumpció. Els noms d'alguns sants són d'una especial interès per tal com, defugint la forma italiana oficial, són idèntics o molt propers a la llengua catalana. Així s'esdevé amb «San ?uzepp» (pronunciat Jusepp), festa que se celebra el 19 de març –on també es donen amb profusió els focs artificials arreu de l'illa– [[27]] i amb els altres sants, com «San ?uann» (pronunciat Juan), «San Duminku», «San Tumas» i, fins i tot, passa amb «San Francisk».

Carrer de Sant Josep a Rabat (foto J. Bilbeny)

Carrer de Sant Francesc a Marsaxlokk (foto J. Bilbeny)

Ediifici Sant Tomàs More a La Valletta (foto: J. Bilbeny) Carrer de Sant Domingo a La Valletta (foto: J. Bilbeny)

Conformement, Sant Jordi hi és celebradíssim i pels carrers d'algunes ciutats, sobretot a l'illa del Goi, on té el culte més viu, s'hi pot veure la seva imatge, tant a peu o a cavall, occint el drac.

Sant Jordi (San ?or?) al Carrer de Sant Jordi, a Rabat (foto: Jordi Bilbeny)

Dos Sant Jordis més als carrers de Rabat (fotos: Jordi Bilbeny)

A Rabat, per exemple, hi té dedicada l'església principal, que és la de Sant Jordi, i que apareix documentada per primer cop vers al 1250 [[28]]. S'hi celebra molt efusivament, davant del fervor popular, cada any la festa de Sant Jordi, per a la qual cosa hissen a dalt l'església dues banderes: una, la de Sant Jordi, que és també la bandera del Principat de Catalunya, i una altra de tres barres vermelles i grogues, que tot i ser una bandera catalana, a Rabat, ara per ara, i a dalt d'aquesta església, no sé exactament quin significat té.

Basílica de Sant Jordi, a Rabat, el dia de la celebració de la festa del sant
(foto: Clayton Grech)

Però el que és important de remarcar és que l'únic país que conec on aquestes dues banderes hi apareixien sempre juntes i n'eren indissociables, almenys fins al 1714, és Catalunya. Ja al segle XIII trobem els exèrcits catalans lluitant amb ambdues banderes alhora (si bé la bandera catalana té aquí només dos pals), com en el cas d'una representació pictòrica de la batalla del Puig, al 1237, obra de l'Andreu Marçal de Sas, realitzada entre 1410 i 1420 [[29]]. És aquí on s'hi pot veure Sant Jordi i el rei Jaume I lluitant plegats contra els exèrcits musulmans, amb sengles vestits i cavalls amb gualdrapes amb la creu de sant Jordi i les barres catalanes.

Jaume I i Sant Jordi a la batalla del Puig (Victoria and Albert Museum,
Londres)

Conformement, mercès a En Domènch i Montaner, sabem que en un inventari del rei Martí, hi constava «una peça heràldica que per la descripció sembla que devia ésser fastuosa i que devia pertànyer a l'ordre reial de cavaller de Sant Jordi, pels senyals esmaltats d'aquest» [[30]]. La recreació de la cimera reial, conté l'escut de les quatre barres acompanyades de la creu de sant Jordi, tant en l'escut, com en l'elm, o el vestit del sant, com en la gualdrapa del cavall. És en aquesta representació de l'escut reial i la cimera que tornem a trobar les barres catalanes i la creu de sant Jordi plegats.

Escut reial amb la cimera de cavalleria de sant Jordi de l'inventari del rei Martí
(Ensenyes Nacionals de Catalunya)

En aquest mateix sentit, i com a reforç del que dic, no hem d'oblidar tampoc que la ciutat de Barcelona du també ambdós símbols integrats ja al seu escut. I, de vegades, la creu de sant Jordi hi és acompanyada no pas de quatre pals, sinó de tres, com es pot veure en una carta de navegar d'En Joan Martines, del 1578. Amb la qual cosa les banderes de la basílica de Sant Jordi, a Rabat, ens emmenen de dret a Catalunya. I és també aquí, on trobem que, al segle XVIII, la Veneranda Assemblea de Catalunya de l'Orde de Malta, encara mantenia al seu segell les barres catalanes i la creu de Sant Jordi [[31]].

Barcelona en una carta de navegar d'En Joan Martines, 1578

Així mateix, i encara dins de les festes de Sant Jordi, a Rabat hi ha una missa solemne, concelebrada pel Capítol Col·legiat i el clergat, on es canta un Te Deum i s'hi llegeix un panegíric a lloança del Sant, i després es porten les seves relíquies i la imatge en processó «entre la devoció, aplaudiments i els himnes religiosos», que toca una banda de música [[32]].

A més amés, a l'interior de la basílica hi ha pintat –com era de suposar– un Sant Jordi, obra d'En Mattia Preti, del 1678. Ara bé: com que l'església moderna de sant Jordi va ser començada a construir el 7 d'agost del 1672 i es va

concloure al 1678 [[33]]; i, atès que el Gran Mestre de l'Orde va ser precisament en aquests moments el mallorquí Nicolau Cotoner, que la va presidir del 1663 al 1680 [[34]], és conjecturable que aquesta traça catalana podia haver estat induïda, conduïda o auspiciada per ell. Però, a banda d'això, el que em crida més l'atenció, per la relació que tenen aquestes advocacions amb les dels catalans i, més en concret, amb les dels barcelonins, és que a l'església també hi trobem una pintura de la Immaculada Concepció, d'Stefano Erardi, del 1699, i, encara, una altra de la Mare de Déu de la Mercè, novament d'En Preti, feta entre el 1686 i el 1688 [[35]]. I malgrat que aquesta imatge mariana no vingui acompanyada del típic escut mercedari, si que té uns paral·lalismes indiscutibles amb d'altres imatges de la Mercè que sí que els duen, com és ara el fet de ser representada sobre un núvol, portant l'Infant Diví a coll i envoltada de petits angelets, mentre, en d'altres casos, també s'hi observen, com a la Mercè de Malta, uns condemnats o captius al dessota.

Mare de Déu de la Mercè a l'església de Sant Jordi
a Rabat. Mattia Preti 1688 (vikipedia.org)

Mare de Déu de la Mercè amb l'escut mercedari a Puerto
Rico José Campeche segle XVIII

Per bé que certs maltesos creuen que el de sant Jordi és un culte d'influència anglesa (San Gorg, en maltès, es pronuncia com el George anglès), la seva immensa popularitat i el fet que la religió oficial de l'illa no sigui, com a Anglaterra, l'anglicana, sinó la catòlica, m'afermen en el convenciment que som davant d'una altra aportació catalana antiquíssima, que caldria estudiar amb molt més deteniment, i que s'ha de remuntar, pel cap baix, al 1427, quan una armada de 18.000 turcs va envair l'illa, però els maltesos, amb «Sant Pau, acompanyat de Sant Jordi i Santa Àgueda, derrotaren i dispersaren completament l'enemic» [[36]]. Amb la qual cosa veiem que l'advocació de Sant Jordi es remunta a l'època de la plena dominació catalana. Això explicaria alhora que una de les grans capelles de la cocatedral de Sant Joan fos la «d'Aragó» i que, precisament aquí, el sant que s'hi venera sigui Sant Jordi, pintat a cavall en un gran quadre també per En Mattia Preti, al 1659 [[37]]. És de remarcar que la bandera que branda el sant, a més a més del mig doblegat escut de Navarra, contingui ben visibles a primer pla les quatre barres catalanes.

Sant Jordi a la cocatedral de Sant Joan. La Valleta.
Mattia Preti, 1658 (mattia-preti.it)

3.- L'enginyeria militar catalana fa un pas endavant
Els edificis militars no s'han estudiat enlloc, tot i ser del període català primitiu i tenir unes notables identitats amb l'arquitectura i l'enginyeria militars catalanes. Hi ha, per descomptat, alguns estudis, el més a l'abast dels quals és The Fortifications of Malta, de l'Stephen Spiteri. És una guia visual molt detallada, amb fotografies abundoses, on, com de costum, es passa per sobre de tots els segles de domini català i tan sols es comenta que durant el període «aragonès» l'illa «fou atorgada a un seguit de senyors feudals, l'interès principal dels quals fou l'explotació dels recursos locals per al seu propi benefici personal» [[38]]. Però, com us deia, no hi ha cap estudi a l'entorn de l'arquitectura militar catalana a l'illa. He pogut consultar també The Fortification of Malta by the Order of St. John, de l'Alison Hoppen [[39]], però el període que abraça, com el nom indica, és ja posterior al 1530. A Rabat, ja a l'illa del Goi (o Gozzo), Cittadella, com la Ciutadella de Menorca, és el nom de la ciutadella on hi ha la magnífica i superba fortalesa d'Il-Kastell, pronunciat amb la típica ela palatal catalana, i que té totes les traces de l'enginyeria militar que els catalans van expandir pel món als segles XV i XVI.

Il-Kastell, a Rabat (alchetron.com)

També és conegut que la fortalesa de Sant Telm, a la Valletta, va ser originàriament «construïda per ordre del virrei de Sicília, a conseqüència d'un atac dels turcs al 1488» [[40]]. Era llavors «un petit fort amb un fossat poc profund» [[41]], que després s'aniria ampliant fins a obtenir la fesomia actual. Però dóna la casualitat que, al 1488, el virrei en qüestió no era altre sinó el català Gaspar d'Espés, senyor d'Albalat de Cinca [[42]]. A més a més, «antigament, hi havia molts pobles de la costa catalana que tenien, en llurs esglésies, altars i confraries dedicats a sant Elm» [[43]] i que a Catalunya era «patró de mariners i navegants» [[44]], sense menystenir que també a Sant Feliu de Guíxols hi va haver un castell de Sant Elm [[45]] i que a Andratx el port és anomenat «de sant Elm» [[46]]. Fets tots ells que també ens ajuden a emmarcar el nom de la fortalesa dins l'espai de la religiositat popular catalana.

Fort de Sant Telm, La Valletta (www.youtube.com)

4.- Esglésies i convents

En aquest sentit, no he sabut trobar tampoc cap estudi sobre l'arquitectura religiosa, tot i que és evident que els catalans que es van establir a Malta eren catòlics i avui els cultes són abassegadorament catòlics. Per no fer-me prolix, he fet una llambregada tan sols als convents i veig que dels catorze que hi havia a l'illa al 1855, el de framenors conventuals va ser fundat al 1310; el de carmelites, al 1370; el d'agustins, al 1385; el dels dominics al 1466 i el dels framenors observants, al 1492 [[47]], en ple apogeu del domini català. Amb els monestirs de monges hi passa quelcom semblant: el de les benetes de Sant Pere va ser creat al 1418 i el de Santa Escolàstica, del mateix orde, al 1496 [[48]]. Per minsa que fos la influència arquitectònica catalana, jo estic convençut que alguna cosa s'hi podria remarcar, especialment perquè, com assegura En Luttrell, a Malta, els catalans «tendiren a construir un palau o una església en el mateix estil que a Catalunya o a Sicília» [[49]]. Però, és clar, a Sicília, i com assegura l'Adolfo Florensa, «les esglésies amb portals gòtics de tipus català, generalment del segle XV, són nombroses» [[50]] i, fins i tot, «a Messina hi ha una església, del segle XII, reformada al XIII (anterior, per tant, a l'ocupació catalana) que porta el nom de "l'Annunziata dei Catalani» [[51]].

Si a tot plegat encara hi afegim que aquesta «presència espanyola durant els segles catorzè i quinzè també influí la direcció que l'Església local anava prenent», puix «els monarques regnants tenien el dret de nomenar bisbes a la Seu de Malta» [[52]], llavors entendrem molt millor que hi va haver una influència de l'Església catalana sobre els cultes maltesos, que ningú no explica. Així, sabem que els clergues i prelats que van ser nomenats per a aquesta Seu van ser aquells que ja gaudien del favor reial, car, com remarca En Fiorini, «això és evident en la designació del català Joannes de Pino [Joan Espí, Despí?] al 1393» [[53]] i en el fet que el rei Martí el Vell, al 1398, protegís fra Andreu de Pau davant del seu contendent, el nominat Antoni Blasi, bisbe titular d'Atenes, també català [[54]]. Per En Fiorini, «els reis d'Aragó/Sicília també mantingueren el dret de nominació –juspatronatus regium– per diversos càrrecs clau a l'Església de Malta, incloent-hi el vicari general i el degà del Capítol de la Catedral» [55]. Conformement, «al 1402 En Bernat Janer, que ja era canonge del capítol catedralici, fou designat degà del mateix capítol i al 1418 fou fet vicari general de la diòcesi» [[56]]. Segons aquest autor, «els bisbes espanyols continuaren sent-hi designats al llarg del segle quinzè», com són els casos d'Antoni Alagona, Pere de Foix, Pau de la Cavalleria, Joan de Pujades, Joan de Sepúlveda o Carles Urries, «per no estendre la llista més enllà del 1530, durant el període Hospitaler, on aquesta tendència continuà» [[57]]. La influència religiosa havia de ser molt més gran del que ens hem imaginat, perquè, fins i tot, la llengua catalana va acabar introduint-se en la denominació eclesiàstica i sacerdotal maltesa, on el celebrant es diu «celebrant»; prelat, «prelat»; panagerista, «panagerista»; cantor, «kantur»: calze, «kalci»; bací, «bacir»; naveta, «navetta»; patena, «patena»; coixinet, «kuxxinet» i on, encara, el roquet té per nom «rukkett» i la sotana, «suttana» [[58]].

Doncs, bé: a despit d'aquesta presència catalana a les altes jerarquies de l'Església i de la capacitat dels nous pobladors catalans a bastir edificis seguint el mateix estil de Catalunya, sorprèn enormement no poder trobar cap dada ni cap referència documental a la fundació de cap dels convents i monestirs sobrecitats. És possible que hi ajudi el fet que «l'elaborat gòtic que caracteritza l'arquitectura eclesiàstica sículo-aragonesa de Palerm» i que «havia estat un cop conegut a l'illa» de Malta, «ara s'hagi esvanit completament» i «no es trobi enlloc dels edificis supervivents» [[59]] fins a mitjan segle XX. Pel que fa, per exemple, al dels conventuals de Sant Francesc, a Rabat, En Bonaventura Fiorini ha palesat que «regna encara el silenci més absolut entre els cronistes franciscans dels primers segles, que no fan el més mínim esment a la fundació del convent» [[60]]. Això i el fet que, segons En Luttrell, «cap [document] original del segle catorze no ha sobreviscut a Mdina» [[61]], i que «un nombre de textos del segle XIV sobreviu gairebé en còpies contemporànies» [[62]], m'indueix a pensar, per la seva raresa i excepcionalitat, que hi ha hagut la intervenció de la mà fosca de la censura, car l'illa també va ser sotmesa a la tasca supervisora i correctora implacable de la Inquisició, primer entre 1433 i 1561 [[63]] i després entre 1561 i 1798 [[64]].

En aquest sentit, els catalans també vam desenvolupar un paper notable en la introducció del Sant Tribunal, car, segons l'Alessandro Bonnici, va ser «el Gran Mestre Joan d'Homedes qui decidí instituir una mena d'Inquisició a Malta al 1553», i «el bisbe de Malta Domènec Cubelles [qui va ser] el darrer Pro-Inquisidor de la Inquisició Medieval i el primer Inquisidor de la Inquisició Romana» [[65]]. Des d'aquest mateix vessant, va ser també el bisbe Cubelles qui va intentar introduir la Companyia de Jesús a Malta. De conformitat amb En John Scicluna, «ja en temps de sant Ignasi, des del 1553, el bisbe de Malta Domènec Cubelles començà repetidament a demanar a Ignasi de Loiola, fundador del nou Orde –la Societat de Jesuïtes, també conegut com els Jesuïtes–, que enviés alguns membres a Malta, tant per ajudar a reformar la diòcesi i regir l'Orde Hospitaler de Sant Joan (Cavallers de Malta), com per començar un Col·legi» [[66]]. Sembla que al 1554 hi va haver un primer intent d'Ignasi per enviar-hi jesuïtes, però el pla no va reeixir. En canvi, «al 1565, el recent escollit General Francesc de Borja hi trameté un grup de jesuïtes, conjuntament amb l'armada que havia de socórrer Malta en el Gran Setge», encara que, segons ell, «no és sabut si efectivament s'hi establiren, i no se sap res més d'aquest segon intent» d'establir-hi la Companyia [[67]]. Afortunadament, no puc subscriure del tot el parer de l'Scicluna, car, mercès al Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús, sabem que «el P. General Francesc

de Borja i la Congregació General II que l'escollí (2 de juliol del 1565) eren conscients de la importància del setge que duien a terme els turcs contra Malta. En Borja envià set jesuïtes a l'illa assetjada sota la tutela d'En Jeroni Domènech», els quals «obtingueren un breu (9 d'agost del 1565) del Papa Pius IV, que concedia gràcies espirituals i indulgències a tots els soldats. Salparen el 26 d'agost en l'expedició del virrei de Sicília» [[68]].

Jordi Bilbeny

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES:

[1] Vg. GEORGE A SAID-ZAMMIT, The Architectural Heritage of the Maltese Islands; The Minor Seminary, tercera edició, Malta, 2017.

[2] Ídem, p. 99.

[3] Ídem.

[4] Ídem, p. 107.

[5] Ídem.

[6] Vg. ADOLFO FLORENSA, La arquitectura catalana en la Italia insular; Real Academia de Ciencias y Artes, Barcelona, 1962, i BEATRICE GILMAN PROSKE, «Spanish Details in the Gothic Architecture of Sicily»; Notes Hispanic, IV (1944), p. 1-35.

[7] Vg. JUAN BASSEGODA NONELL, «Neomedievalismo en Cataluña. La restauración del monasterio de Poblet», Medievalismo y neomedievalismo en la arquitectura española. Aspectos generales; a cura de Pedro Navascués Palacio y José Luis Gutiérrez Robledo, Actas del Primer Congreso, Àvila, Septiembre 1987, Ediciones Universidad de Salamanca i UNED-Ávila, Àvila, 1990, p. 119 i NÚRIA DE DALMASES i ANTONI JOSÉ i PITARCH, «L'art gòtic, s. XIV-XV», Història de l'Art Català; fotografies de Francesc Català Roca, Edicions 62, Barcelona, 1984, vol. III, p. 86-95.

[8] Vg. L. NICOLAU D'OLWER, L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental; Enciclopèdia Catalunya, Secció Història, vol. 1, Editorial Barcino, Barcelona, 1926, figures 13, 14, 15, 19, 21 i 22.

[9] GUILLEM FORTEZA, Estudis sobre arquitectura i urbanisme; Biblioteca Marian Aguiló-6, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1984, volum 2, p. 81.

[10] G. A SAID-ZAMMIT, ob. cit., p. 107.

[11] Ídem, p. 107-108.

[12] STANLEY FIORINI, «Spanish Influence in Late Medieval Malta»; Proceedings of History Week 2013; editat per Joan Abela, Emanuel Buttigieg i Carmel Vassallo; The Malta Historical Society, Malta, 2013, p. 15.

[13] RAMON MUNTANER, Crònica; a cura de Marina Gustà, Les Millors Obres de Literatura Catalana, núms. 19 i 20, Edicions 62 i «La Caixa», Barcelona, 1979; vol. I, cap. 84, p. 130.

[14] Ídem.

[15] GIOVANFRANCESCO ABELA, Malta Illustrata, Ovvero Descrizione di Malta Isola del mare Siciliano e Adriatico, con le sue antichità, ed altre notizie, divisa in quatro libri; Stamperia del Palazzo di S.A.S.; Malta, MDCCLXXX, Llibre Tercer i Quart, p. 377.

[16] Ídem.

[17] S. FIORINI, «Spanish Influence in Late Medieval Malta»; ob. cit., p. 15.

[18] ANTHONY LUTTRELL, «Approaches to Medieval Malta»; The Making of Christian Malta. From the Early Middle Ages to 1530; Routledge Revivals, Londres i Nova York, 2018, p. 64.

[19] BEATRICE GILMAN PROSKE, «Spanish Details in the Gothic Architecture of Sicily»; Notes Hispanic, IV (1944), p. 23.

[20] J. B. WARD PERKINS, «Medieval and Early Renaissance Architecture in Malta»; The Antiquaries Journal, XXII, núms. 3/4 (1942), p. 170.

[21] A. FLORENSA, ob. cit., p. 12.

[22] J. B. WARD PERKINS, ob. cit., p. 169.

[23] Ídem.

[24] A. FLORENSA, ob. cit., p. 6.

[25] J. B. WARD PERKINS, ob. cit., p. 169.

[26] KATHRYN ROUNTREE, Crafting Contemporary Pagan Identities in a Catholic Society; Roudledge; Londres i Nova York, 2016, p. 18.

[27] Vg. «Feast of St. Joseph»; web Public Holidays, https://publicholidays.com.mt/feast-st-joseph/

[28] Vg. «St. George's Basilica, Malta»; https://en.wikipedia.org/wiki/St._George%27s_Basilica,_Malta.

[29] Cf. MATILDE MIQUEL JUAN, Retablos, prestigio y dinero. Talleres y mercado de pintura en la Valencia del gótico internacional; Universitat de València, València, 2008, p. 94.

[30] LLUÍS DOMÈNECH i MONTANER, Ensenyes Nacionals de Catalunya; Tallers Gràfics de Catells-Bonet, Barcelona, 1936, p. 119-120.

[31] Cf. ERNESTO FERNÁNDEZ-XESTA Y VÁZQUEZ, «La Orden de Malta y sus sellos», La Orden de Malta en España (1113-2013); coordinat per Javier Alvarado Planas i Jaime de Salazar y Acha, Editorial Sanz y Torres, S.L.; Madrid, 2015, vol. II, p. 765, figura 17.

[32] Vg. «St George. Annual Feast», web St. George's Basilica; http://www.stgeorge.org.mt/annual-feast/

[33] Ídem.

[34] Cf. ÓSCAR DE ASCOZ Y PLANES, «Los Grandes Maestros españoles de la Orden de Malta», La Orden de Malta en España (1113-2013); coordinat per Javier Alvarado i Jaime Salazar, Editorial Sanz y Torres – Universidad Nacional de Educación a Deistancia, Madrid, 2015, vol. I, p. 367.

[35] Vg. «St. George's Basilica, Malta»; https://en.wikipedia.org/wiki/St._George%27s_Basilica,_Malta.

[36] G. N. GODWIN, A Guide to the Maltese Islands; Paolo Bonavia, Malta, M.DCCC.LXXX, p. 25.

[37] Vg. «San Giorgio a cavallo», web Mattia Preti, il Cavalier Calabrese; http://mattia-preti.it/101-san-giorgio-a-cavallo/

[38] STEPHEN C. SPITERI, The Fortifications of Malta; amb fotografies d'Oliver Gatt, BDL Publishing, Malta, 2017, p. 16.

[39] ALISON HOPPEN, The Fotification of Malta. 1530-1798; segona edició, Minerva Publications, Tarxien (Malta), 1999.

[40] GEORGE PERCY BADGER, Description of Malta and Gozo; Printing and Lithography by M. Weiss, Malta, 1838, p. 134.

[41] G. N. GODWIN, ob. cit., p. 26.

[42] SANTIAGO SOBREQUÉS i VIDAL, «Espés, Gaspar d'», Gran Enciclopèdia Catalana; Enciclopèdia Catalana, S.A.; Barcelona, 1974, vol. 7, p. 50.

[43] ERNEST ZARAGOZA PASCUAL, Recull de documents i articles d'història guixolenca; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2009, volum II, p. 110.

[44] Ídem, p. 109.

[45] Ídem, p. 110.

[46] Cf. PHIL LEE, The Rough Guide to Mallorca & Menorca; Rough Guides Ltd.; Londres, 2004, p. 119.

[47] Cf. ACHILLE FERRES, Descrizione Storica Delle Chiese di Malta e Gozo; Malta, 1866, p. 75-76.

[48] Ídem, p. 77.

[49] A. T. LUTTRELL, «Malta and the Aragonese Crown: 1282-1530»; ob. cit., p. 4.

[50] A. FLORENSA, ob. cit., p. 9.

[51] Ídem.

[52] S. FIORINI, «Spanish Influence in Late Medieval Malta»; ob. cit., p. 13.

[53] Ídem.

[54] Ídem.

[55] Ídem, p. 14.

[56] Ídem, p. 14-15.

[57] Ídem, p. 14.

[58] Vg. SAVIOUR CAMILLERI, «Il-festi maltin: terminologija u taghrif iehor dwar l-armar ta' gewwal-knisja»; L-Imnara, vol. 11, nru 2, Hrga Nru 41, p. 45-48.

[59] J. B. WARD PERKINS, ob. cit., p. 172.

[60] BONAVENTURA FIORINI, «Il Convento di S. Francesco in Rabat (Malta) dei Frati Minori Conventuali (1)»; Melita Historica, III, núm. 3 (1962), p. 1.

[61] A. LUTTRELL, «The earliest documents transcribed in the Cathedral Archives, Mdina: 1316-1372», The Making of Christian Malta. From the Early Middle Ages to 1530; ob. cit., p. 32.

[62] Ídem, p. 34.

[63] Vg. ALESSANDRO BONNICI, «Medieval Inquisition in Malta. 1433-1561»; Hyphen, vol. VI, núm. 2 (1989), p. 61-75.

[64] Vg. ALESSANDRO BONNICI, «L'Inquisizione di Malta. 1561-1798. Riflessione critiche circa il materiale edito e inedito»; Melita Historica, V, núm. 1 (1968), p. 3-31.

[65] A. BONNICI, «Medieval Inquisition in Malta. 1433-1561»; ob. cit., p. 63.

[66] JOHN SCICLUNA, «The History of The Society of Jesus in Malta. Our Presence, Houses and Apostolates», History of the Society of Jesus in Malta; web Jesuits in Malta; http://www.jrsmalta.org/content.aspx?id=246880#.XGH0JFVKiUk.

[67] Ídem.

[68] Cf. A. F. SAPIENZA, «Malta. I.- Antigua CJ (1577-1768)», Diccionario Histórico de la Compañía de Jesús Biográfico-Temático; dirigit per Charles E. O'Neill i Joaquín Mª Domínguez, Universidad Pontificia Comillas, Madrid, 2001, tom III, p. 2488.